

4. Вісник Дніпропетровської Гідробіологічної станції. Т. 2 / Під ред. проф. Д. О. Свіренка. – Д., 1937. – 317 с.
5. Козар П. А. На Дніпрельстан через пороги / П. А. Козар. – Д., 2000. – 160 с.
6. Ишков В. В. Основные результаты первых геолого-геофизических исследований участков днепровских порогов / В. В. Ишков, А. Л. Лозовой, Д. В. Рудаков // Науковий вісник Національного гірничого університету. – Д., 2009. – № 3. – С. 49–54.
7. Багрянородный К. Об управлении Империей / К. Багрянородный: пер. Г. Г. Литаврина. – М.: Наука, 1991. – 496 с.
8. Козар П. А. Лоцмани Дніпрових порогів / П. А. Козар. – Д.: Вид-во Дніпропетр. держ. ун-ту, 1996. – 96 с.
9. Ковалевский А. А. Днепровская гидроэлектрическая станция / А. А. Ковалевский. – Москва–Ленинград : Госэнергоиздат, 1932. – 111 с.
10. Байдак Л. А. Становлення та діяльність Дніпропетровської гідробіологічної школи техногенно трансформованих прісноводних екосистем (30–90-ті рр. ХХ ст.) / Л. А. Байдак // дис... канд. іст. наук: 07.00.07 / Байдак Леонід Андрійович; Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет. – Дніпропетровськ, 2015. – 240 с.

Гамалея В. Н. История решения проблемы Днепровских порогов.

В статье описываются днепровские пороги, их классификация и вызванные ими проблемы сплошного судоходства по Днепру. Рассматриваются способы решения этих вопросов со времен Киевской Руси до начала ХХ в. Исследуется деятельность ряда ученых и инженеров в данном направлении.

Ключевые слова: судоходство, порожистые участки, лоцманская служба, гидроэлектростанции.

Gamaliia V. M. History of the Dnieper rapids problem solution.

The article describes the Dnieper rapids, their classification and the problems caused by their continuous navigation on the Dnieper. Ways of solving for these issues from the time of Kievan Rus until the early twentieth century are considered. The activity of a number of scientists and engineers in this field is investigated.

Key words: shipping, rapids areas, pilot service, hydroelectric power.

УДК 001:930(477) «1918-1923»

Горбань Т.Ю.

**УКРАЇНСЬКА (ВСЕУКРАЇНСЬКА) АКАДЕМІЯ НАУК В УМОВАХ
ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ 1918 – 1923 РР.**

На основі аналізу документальних джерел простежується статус УАН – ВУАН за різних політичних режимів, які знаходилися при владі у межах зазначеного періоду. Йдеться, передусім, про межі самоврядування Академії, про підтримку чи, навпаки, обмеження традиційних академічних свобод з боку державної влади. При цьому

наголошується, що державне управління наукою, науковою діяльністю, а відповідно й Академією наук не тотожно поняттю «одержавлення» в негативному плані. Дослідження засвідчує, що державна влада, якою б не була її суспільно-політична орієнтація, не залишала науку осторонь своїх інтересів. І, навпаки, вчені, як суб'єкти наукової творчості, не мислили своєї діяльності поза інтересами держави, суспільства з його запитами. Узагальнюючий висновок зводиться до наступного: всупереч труднощам об'єктивного і суб'єктивного характеру, фундатори Української академії наук заклали в основу її концепції принципи, які і понині залишаються життєздатними.

Ключові слова: Академія, влада, закон, наука, політика, статут.

Наука зобов'язується задовольняти усе нові
й нові потреби суспільства.
Але й суспільство зобов'язане не
порушувати свободу наукового пошуку.

М.І.Пирогов. Університетське питання.

Винесене в епіграф визначення видатного мислителя-практика правомірно розглядати як свого роду девіз науковця, як універсальний імператив наукової творчості, незалежно від ідеологічної кон'юнктури, а відповідно – й політичної практики. Говорячи про «взаємні зобов'язання», М.І.Пирогов мав на увазі суспільство державно організоване, тобто, по суті, державу, оскільки суспільство само по собі, зокрема громадська думка, на той час (йдеться про 1863 р.) «ще й сама не визначилася зі своїми запитами стосовно науки» [15, с. 325]. Зі зрозумілих причин – як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру – запити суспільства щодо наукового забезпечення його життєдіяльності постійно зростають, багато в чому видозмінюючись у залежності від державно-політичного устрою. Незмінним при цьому має залишатися основоположний принцип: державна влада, «від імені» суспільства, не повинна порушувати свободу наукового пошуку.

Непорушність цього принципу знайшла підтвердження в новому Законі України «Про наукову і науково-технічну діяльність», що набрав чинності з 16 січня 2016 р. Стаття 17 названого закону визначає: «Національна академія наук України є вищою науковою самоврядною організацією України..., заснована на державній власності і є державною організацією... Державне управління науковою та науково-технічною діяльністю Національної академії наук України здійснюється згідно із законодавством, не порушуючи її самоврядності та свободи наукової творчості» [5]. В контексті сказаного варто звернути увагу на визначення *державного* статусу Академії, на *державне* управління науковою та науково-технічною діяльністю НАН України. Наголошуємо на цих положеннях тому, що в публікаціях з історії Української академії наук перших років пострадянського періоду будь-які наміри державного регулювання академічного життя нерідко трактувалися однозначно з негативним відтінком, як «одержавлення науки».

Зважаючи на історичний характер пропонованої розвідки, не станемо вдаватися до прогнозів, наскільки і в якій формі визначені законом постулати знайдуть своє втілення в реальній практиці. Принаймні, як зазначав в одному із інтерв'ю відомий філософ сучасності Мераб Мамардашвілі, в умовах демократизації одне із завдань влади – наважитися хоча б чимось не управляти [11]. Натомість в історичній ретроспективі простежимо, як склалися стосунки між державою і академічною наукою в перше п'ятиріччя існування УАН – ВУАН. Вважаємо, що названого періоду достатньо для з'ясування визначальних тенденцій у ставленні державної влади до науки, а науковців – до запитів суспільства.

Вітчизняна історія незаперечно свідчить, що будь-який державно-політичний устрій не залишав науку осторонь суспільно-політичних процесів, які відбувалися в країні – з одного боку. З іншого боку, вчені, як суб'єкти наукової творчості, не мислили своєї діяльності поза інтересами держави, суспільства з його запитамі. Усе це виразно проявилось вже на етапі розробки концептуальних засад створення Української академії наук (травень – листопад 1918 р.).

Запрошений міністром народної освіти та мистецтв Української Держави М.П.Василенком до участі в Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук у Києві В.І.Вернадський у листі-відповіді на ім'я міністра (травень 1918 р.) зазначав, що поряд з таким важливим для національного відродження завданням, як створення відділення української мови, літератури і історії, необхідно створити й інституції, пов'язані з практично важливими для держави інтересами – з вивченням виробничих сил країни і її економіко-статистичним обстеженням [10, с. 191]. І тут же додавав: бажаним є надання Академії якомога більшої свободи для створення таких установ.

Ці визначення тезового характеру В.І.Вернадський конкретизував у промові на першому засіданні названої Комісії (липень 1918 р.). Передусім зробив наголос на національному значенні новітньої Академії: допомагати зростанню української національної самосвідомості та української культури через широке, глибоке, проникливе наукове студіювання минулого та сучасного українського народу та його сусідів – з одного боку. З іншого – видатний вчений усвідомлював державно-прагматичний інтерес до академічної науки, обумовлений тим, що продуктивність праці українського народу знаходилася на недопустимо низькому рівні. Тож однією з найперших і найнеобхідніших умов, на його переконання, було утворення могутньої *державної* (виокремлення наше – Т.Г.) організації для науково-дослідної праці. Створити такий осередок, наголошував В.І.Вернадський, – річ величезної ваги, а відповідні видатки швидко та цілком повернуться. І на перше місце, у зв'язку з цим, повинно бути поставлене заснування в Києві Української академії наук [17, с. 196]. Окреслюючи концептуально параметри майбутнього статуту УАН, вчений зробив наголос на двох

визначальних імперативах: статут, з одного боку, повинен максимально відповідати вимогам життя, з іншого – орієнтувати на вільну наукову працю.

Наголос на державному статусі УАН не випадковий. Фундатори Академії усвідомлювали, що вибудовувати її «за лекалами» Українського наукового товариства (УНТ), на чому наполягав, зокрема, керівник Товариства М.С.Грушевський, тобто фактично на засадах громадської організації – без постійного штату науковців і співробітників, без постійно діючих академічних інституцій, а головне – без державного фінансування та матеріально-технічного забезпечення (УНТ, як і його попередниця НТШ, існували за рахунок внесків членів товариств), означало б, що УАН не могла ані фактично, ані формально стати на рівень європейських академій і тим більше – дістати наукове визнання. Отже, державне визнання Академії, надання їй офіційного статусу було необхідною умовою її репрезентації як наукової установи європейського типу. На чому сходяться, до речі, й сучасні дослідники історії УАН – ВУАН [18, с. 22; 14, с. 82], відзначаючи при цьому роль В.І.Вернадського, який першим з істориків науки розглянув академію наук як особливий соціальний інститут, розкрив значення академічної організації науки, показав переваги та прогресивні риси академій, що трансформуються в наукові центри на державних засадах, довів ефективність такої форми організації національної науки в нових умовах, коли зростає значення розвитку природничих наук для економічного поступу держави та гуманітарних – для національного самоствердження [4, с. 52].

Розроблений Комісією і затверджений на державному рівні Статут УАН визначав статус Академії як найвищої наукової державної установи в Україні, що перебуває у безпосередньому віданні верховної влади. Як загальнонаціональний науковий центр, УАН мала об'єднувати державні наукові установи. Внутрішній розпорядок свого життя, за Статутом, Академія встановлювала сама [19, с. 167, 170]. Отже, Статут УАН застерігав її автономію з тим, щоб забезпечити демократичні засади в організації академічної науки. Ніби передбачаючи майбутні колізії, фундатори УАН наголошували на необхідності уникати політизації науки. До речі, саме з таких міркувань В.І.Вернадський вийшов з рядів партії конституційних демократів після обрання його Головою-президентом УАН.

Варто зазначити, що в історії УАН – ВУАН перших п'яти років її існування період гетьманату був найбільш сприятливим в плані свободи прийняття рішень. Варто звернути увагу хоча б на той факт, що Комісія для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук постала не одномоментно за владним декретом-розпорядженням, а формувалася самим академічним середовищем протягом двох місяців (травень – червень 1918 р.) на демократичних засадах, з дотриманням принципу, що її члени повинні бути не тільки відомими вченими, а й

репрезентувати в діяльності Комісії різні галузі науки. В процесі своєї роботи Комісія, як правило, знаходила розуміння як з боку урядових структур, так і безпосередню підтримку П.Скоропадського. Таке взаєморозуміння пояснюється, крім іншого, й тим, що Комісію безпосередньо курирував Міністр народної освіти та мистецтв М.П.Василенко, однодумець голови Комісії В.І.Вернадського у питанні концептуальних засад створення та функціонування УАН.

Першої політико-ідеологічної «корекції» Академія зазнала з приходом до влади Директорії (грудень 1918 р.). На хвилі «дегетьманізації» Директорія скасувала закони попередньої влади. Не став винятком і закон про заснування УАН, яку нова влада вважала «обрусительською» установою. Юридично діяльність УАН призупинялася до прийняття нового закону про Академію. За браком часу (Директорія протрималася в Києві менше двох місяців) новий закон про Академію не був вироблений, тож влада обмежилася лише деякими законодавчими змінами до Статуту УАН. Здебільшого вони мали ідеологічну спрямованість і стосувалися мовного питання та додаткової статті, яка зобов'язувала дійсних членів Академії при їх затвердженні приймати присягу на вірність Українській народній республіці. Але й цього виявилось недостатньо, щоб виникли певні непорозуміння як між владою і певною частиною академіків (В.Вернадський, Б.Кістяківський та деякі інші), так і в середовищі самих академіків, зокрема стосовно мовного питання, а загалом – мало місце невдоволення порушенням демократичних принципів внутрішнього академічного облаштування.

Звичайно, періоди існування Української Держави, а особливо – Директорії, були надто короткими, щоб визначилися і утвердилися більш-менш стабільні стосунки між УАН, її академічним загалом і владою. Як правило, вони мали ситуативний характер, а принципи функціонування академічної науки не встигали втілитися у більш-менш тривалу практику.

Неоднозначно складалися стосунки Академії з радянською владою. Невдовзі після її тимчасового встановлення В.Вернадський з А.Кримським побували на прийомі у Наркома освіти УСРР В.Затонського, після чого Володимир Іванович записав у щоденнику (12 лютого 1919 р.): добилися багато для Академії наук... Початок кращий, ніж при Директорії [8, с. 191].

На початку червня 1919 р. вийшов декрет уряду УСРР, за підписом його Голови Х.Раковського, про охоронні грамоти для академіків і директорів установ УАН. У ньому, зокрема, йшлося про те, що помешкання, які займають дійсні члени Академії і директори академічних інститутів та їх родини, а також їх речі, придбані за трудовий заробіток, реквізиції не підлягають. Голові-президенту Української академії наук надавалося право видавати членам Академії і директорам академічних інститутів охоронні грамоти на їх помешкання і речі [2, с. 215]. Збереження такої природної для демократичного суспільства норми, як недоторканість житла і майна, в

умовах проваджуваних радянською владою масових реквізицій власності «нетрудового елементу» мало неабияке значення для більш-менш нормального функціонування Академії.

Свого роду «охоронною грамотою» був і наказ нового Наркома освіти УСРР О.Шумського про неприпустимість порушень Статуту УАН як найвищої наукової установи (липень 1919 р.). Йшлося про «обстеження» Академії, яке не було санкціоноване Наркомом, а мало здійснюватися за розпорядженням одного із відділів Наркомату. В наказі наголошувалося, що тим самим порушується право «згаданої найвищої наукової установи, надане їй параграфом 1 статуту...» [12, с. 215]. Зауважимо, що йшлося про Статут, розроблений безпосередньо фундаторами УАН і прийнятий в листопаді 1918 р., за часів гетьманату. Це був непоодиноким епізод, який засвідчував, що на перших порах свого існування радянська влада ще брала до уваги автономні права Академії, закріплені «гетьмансько-петлюрівським» статутом.

У той же час певним дисонансом до урядового декрету від 4 червня 1919 р. стала доповідна записка відділу вищої школи Колегії Наркомосу УСРР, в якій висловлювалася незгода з наданням академікам і директорам академічних інститутів охоронних грамот. Її автори апелювали до більш раннього урядового декрету, яким відмінялися будь-які привілеї, пов'язані з різними званнями і науковими ступенями, і не погоджувалися з тим, що до числа привілейованих потрапляла лише академічна «верхівка», тоді як 700 – 800 співробітників, які «дійсно ведуть всю наукову діяльність Академії», залишаються осторонь дії названого декрету. Безпрограшним аргументом автори «Записки...» вважали посилання на те, що «ставлення наукового персоналу до радянської влади аж ніяк не лояльне», що «більшість із них більше займається політикою, ніж науковою діяльністю» і «взагалі є одними із самих злісних саботажників-спеців», отже, «прикриватимуться» охоронними грамотами від встановленої законом реквізиції [3, с. 216]. Подібних звинувачень чим далі, тим більше буде висуватися на адресу Академії, хоча її керівники неодноразово заявляли, що «Українська академія наук є інституція абсолютно аполітична».

Надзвичайно важким виявився для УАН 1920 рік. Причиною цього, крім іншого, було й те, що урядові установи з Києва переїхали до Харкова як нової столиці УСРР, внаслідок чого Академія залишилася фактично «під опікою» Київської губерніальної влади, для якої вона була «не тільки адміністративно чужою, а й своїми завданнями попросту не цікавою» [6, с. 253]. До того ж, губерньська скарбниця через своє безгрошів'я фактично не могла фінансувати наукову установу загальнодержавного масштабу.

У звідомленні про діяльність УАН за 1920 р. зазначалося, що допоки уряд знаходився поруч, Академія могла залагоджувати всі свої справи негайно, без зволікань, і не відчувала браку грошей. Більше того, центральний уряд, узявши, згідно з параграфом першим статуту Академії

наук, наукову установу у своє безпосереднє відання, сам ішов назустріч її потребам, обдаровував її будинками, землями, цілими готовими інституціями тощо [6, с. 253]. Оскільки складання «Звідомлення...» завершилося на початку 1921 р., то йшлося, вочевидь, про постанову РНК УСРР (січень 1921 р.), якою УАН передавалися будинки колишньої Першої київської гімназії на нинішньому бульварі Т.Шевченка, 14, а також пансіонату Левашової, де й понині знаходиться Президія НАН України, а також друкарня, яку відповідні органи мали забезпечувати папером для академічних видань. Щоправда, названі будівлі й друкарня перейшли у підпорядкування УАН лише в 1923 р.

У тому ж «Звідомленні...» зазначалося: якщо Академія наук «ревню проводила свою працю..., то це пояснюється мабуть лише тим, що наукова робота сама в собі містить багато втіхи й насолоди», чи, як сказали б сучасні прагматики, здійснювалася на ентузіазмі. Поряд з цим відмічалася й «прихильність та пошана Раднаркому до Академії наук», які були «повним контрастом до тієї байдужості й нерозуміння», яке Академія протягом року «зустрічала від провінціальної влади» [6, с. 255].

До речі, сказане спростовує твердження, що, по-перше, тільки «відтепер», тобто з прийняттям нового статуту (червень 1921 р.), фінансування ВУАН проводилося через Київський губфінвідділ. По-друге, що «відповідно до цього вирішувалися *всі* (виокремлено нами – Т.Г.) життєво важливі питання: матеріальне та технічне забезпечення, фінансування наукових робіт, зарплата співробітників, штатний розпис, обмін науковою літературою з закордонними науковими установами тощо» [9, с. 10]. Але чи змогла б Академія бодай якось виживати, якби такі масштабні витрати покладалися лише на губернське «безгрошів'я»? А вона, зазначається у Звідомленні про діяльність ВУАН за 1921 р., не просто виживала: «З наукового погляду минулий, 1921 р. був для Академії наук, при всіх її несприятливих умовах, дуже добрий... Академія зробила справді дуже й дуже багато, та й розпросторила свою працю і завглибшки, і завширшки» [7, с. 295]. Хоча матеріальне становище її персоналу залишалося дійсно катастрофічним: з київської скарбниці для оплати праці штату «негуберніальної загальнодержавної установи» видавалися «смішно маленькі суми». Працівники «ненаукової категорії» масово «розбігались, бо не могли безплатно служити півроку». Проте наукові співробітники не припиняли праці. Чи мерзнути в холодних академічних приміщеннях, чи мерзнути вдома, вони провадили й далі академічну роботу, і її результати за 1921 р. аж надто показні [7, с. 296]. Чи міг хтось тоді передбачити, що майже через століття потому дещо подібне зможе повторитися уже в незалежній Україні?

Задля об'єктивності слід зазначити, що у матеріальному відношенні держава у міру скромних фінансових можливостей продовжувала підтримувати ВУАН, її штатних працівників, склад яких, щоправда,

періодично зазнавав суттєвих скорочень. Про що свідчать періодичні урядові постанови про задоволення невідкладних наукових потреб Академії наук та про поліпшення матеріального становища науковців. Наприклад, тільки протягом серпня – вересня 1921 р. були прийняті урядові постанови «Про поліпшення стану наукових робітників» (30 серпня) та «Про соціальне забезпечення заслужених робітників науки (13 вересня). Крім того, у жовтні того ж року Раднарком УСРР прийняв постанову про створення Всеукраїнського комітету допомоги вченим на чолі з В.Г.Короленком.

Також, з огляду на існуючу на той час критичну ситуацію щодо книгопостачання бібліотек, звертає на себе увагу урядова постанова, у якій йшлося про обов'язкове безплатне надсилання до книгозбірні Академії *всіх* (виокремлення наше – Т.Г.) друкованих видань, які виходили в Україні. Уряд зобов'язав усі відомства, установи і видавництва, як державні, так і кооперативні та приватні, пересилати безкоштовно до Академії наук по два примірники своїх друкованих видань, періодичних і продовжуваних [16, с. 325–326]. Зауважимо, що йдеться про 1922 р. – період жорсткої економічної кризи в країні, коли робилися лише перші кроки на шляху відбудови народного господарства. Приклад, вартий уваги нинішніх українських керманів.

У січні 1921 р. Раднарком УСРР зобов'язав Наркомат освіти укласти новий статут УАН. Створену для розробки нового статуту комісію очолив А.Кримський – неодмінний секретар Президії УАН. До її складу увійшли як представники академічної науки, у тому числі й від Українського наукового товариства, так і урядові функціонери. Одночасно започатковувався процес об'єднання (фактичного злиття) УНТ з УАН в єдину академічну установу – Всеукраїнську академію наук (ВУАН). Офіційною датою об'єднання вважається 1 червня 1921 р. Невдовзі, 14 червня того ж року, Раднарком УСРР затвердив новий Статут ВУАН.

Як і окремі урядові постанови, новий Статут дещо звужував академічні свободи, зокрема, запроваджуючи, в рамках радянізації, нововведення щодо управління Академією та її організаційної структури. Академія мала підпорядковуватися безпосередньо Наркомату освіти, що розцінювалося як зниження її загальнодержавного статусу. Замість Спільного зібрання УАН запроваджувався «загальнокеруючий орган» – Рада Академії, яка мала складатися з усіх її дійсних членів, а також представників Наркомосвіти. Президія Академії наділялася функціями виконавчо-керуючого органу. З мотивів «ідеологічної доцільності» ліквідовувався Перший, історико-філологічний відділ. Названі та інші корективи правомірно розглядати як посилення ідеологічного та адміністративного тиску з метою перебудувати «буржуазну» установу як таку, що за змістом діяльності ще «остаточно не злучилася» з робітничо-селянськими масами.

Звуження академічних прав і свобод, безумовно, обмежувало самоврядність ВУАН. Але чи правомірно стверджувати, що з прийняттям

статуту 1921 р. Академія втратила автономію, гарантовану статутом 1918 р.? Чи дійсно докорінно змінився її юридичний статус, як вважають деякі науковці? Адже підпорядкування Академії безпосередньо Наркомату освіти УСРР не означало, що вона втратила статус державної установи. Наприклад, у передмові до «Історії Національної академії наук України. 1924 – 1928» її автор, ремствуючи на звуження права академіків самостійно вносити зміни до статуту, уже в наступному абзаці констатує, що 8 серпня 1921 р. Спільне зібрання, розглянувши новий статут, визнало його за неприйнятний для керівництва внутрішнім життям установи і прийняло рішення й надалі керуватися статутом 1918 р., згідно з яким Академія фактично працювала до травня 1928 р. [9, с. 10]. Як бачимо, йдеться навіть не про право внесення змін до статуту, а про фактичне заперечення Спільним зібранням (яке, до речі, за новим статутом скасовувалося, але насправді продовжувало існувати, оскільки Рада виявилася нежиттєздатною в практичному значенні) «урядового» статуту і повернення до старого. То ж чи правомірно стверджувати в категоричній формі, що Академія втратила автономію, гарантовану (?) статутом 1918 р.?

Принагідно зауважимо й таке. Статутне положення про ліквідацію Історично-філологічного відділу і запровадження трьох нових відділів залишилося, що називається, на папері. Як і раніше, ВУАН продовжувала функціонувати у складі трьох відділів, з Історико-філологічним включно, як то було визначено ще Статутом УАН 1918 р. Той факт, що влада «не помічала» такого «самоуправства» академіків, можна пояснити, на нашу думку, й тим, що в 1923 р. розпочалася з ініціативи партійно-державного керівництва українізація, тож функціональна спрямованість ідеологічно «неугодного» відділу виявилася практично актуальною. В контексті сказаного стає зрозумілим, чому Науковий комітет НКО УСРР – одне з нових утворень в структурі Наркомпросу, засноване в 1921 р. для організації та управління наукою – у своїх висновках щодо доповіді ВУАН про її діяльність за 1923 р. виокремив, перш за все, роботу саме названого відділу, яка відповідала «поставленим завданням як стосовно обсягу роботи, так і її змісту» [1, с. 38].

Таким чином, уже перші п'ять років існування Української (Всеукраїнської) академії наук засвідчили, що її заснування стало одним із визначальних досягнень вітчизняної наукової думки, яке кардинально вплинуло на культурно-цивілізаційний поступ України як у добу її короточасного державно незалежного існування, так і в наступні десятиліття. За цей період неодноразово змінювалася політична влада, мінялося ставлення правлячих режимів до Академії, проте незмінним залишалося покликання академічної науки – служити інтересам українського суспільства. У ті буремні роки, як і сьогодні, одним із її визначальних пріоритетів була боротьба за українське національне самовизначення у самому широкому його розумінні. А розроблена

фундаторами УАН – ВУАН її концепція в своїй основі виявилася далекоглядною й життєздатною, тож витримала непрості випробування.

Джерела та література

1. Висновки Наукового комітету НКО УСРР на доповідь ВУАН про її діяльність (не раніше 13 травня 1924 р.) // Історія Національної академії наук України. 1924 – 1928. Документи і матеріали. – К.: НБУВ, 1998. – С. 37–39.
2. Декрет РНК УСРР про охоронні грамоти для академіків і директорів установ УАН. 4 червня 1919 р. // Історія Академії наук України. 1918 – 1923. Документи і матеріали. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 214 – 215.
3. Доповідна записка відділу вищої школи колегії Наркомосу УСРР з вимогою порушити питання про перегляд декрету РНК УСРР щодо охоронних грамот для академіків УАН // Там само. – С. 216.
4. Загородній А.Г. Вернадський – вчений, мислитель, організатор науки / А.Г.Загородній, С.В.Волков та ін. // Вибрані наукові праці академіка В.І.Вернадського – Т. 1. Володимир Іванович Вернадський і Україна. – Кн. 1. Науково-організаційна діяльність (1918– 1921). – К., 2011. – С. 21–96.
5. Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» // Голос України. – 2016. – 15 січня.
6. Звідомлення про діяльність Української академії наук за 1920 р. // Історія Академії наук України. 1918 – 1923. – С. 253–265.
7. Звідомлення про діяльність Всеукраїнської академії наук за 1921 р. // Там само. – С. 295 – 313.
8. Із щоденникових записів В.І.Вернадського 1919 р. про діяльність УАН. 12 лютого 1919 р. // Там само. – С. 191–194.
9. Кучмаренко В. Передмова // Історія Національної академії наук України. 1924 – 1928. – С. 8 – 24.
10. Лист В.І.Вернадського до міністра народної освіти та мистецтв Української Держави М.П.Василенка про шляхи організації Академії наук та розбудови вищої школи в Україні, 18 травня 1918 р. // Вибрані наукові праці академіка В.І.Вернадського – Т. 1. Володимир Іванович Вернадський і Україна. – Книга 1. Науково-організаційна діяльність (1918 – 1921). – С. 191–192.
11. Мамардашвили Мераб. Горькое знание / Мераб Мамардашвили // Комсомольская правда – 1990. – 28 ноября.
12. Наказ № 44 Народного комісара освіти про недопустимість порушень статусу УАН як найвищої наукової установи. 26 липня 1919 р. // Історія Академії наук України. 1918 – 1923. – С. 215 – 216.
13. Національна академія наук України. 1918 – 2008: до 90-річчя від дня заснування / Голов. ред. Б.Є.Патон. – К.: Вид-во КММ, 2008. – 624 с.
14. Онопрієнко В.І. Джерела з історії Українського наукового товариства

в Києві / В.І.Онопрієнко, Т.Щербань. – К.: ДП «Інформ.-аналіт. агентство, 2003. – 352 с.

15. Пирогов Н.И. Университетский вопрос / Н.И.Пирогов // Избранные педагогические сочинения / Сост. А.Н.Алексюк, Г.Г.Савенок. – М.: Педагогика, 1985. – С. 320 – 384.

16. Постанова Раднаркому УСРР «Про обов'язкову безплатну присилку Українській академії наук всіх друкованих видань». 20 березня 1922 р. // Історія Академії наук України. 1918 – 1923. – С. 325–326.

17. Промова В.І.Вернадського «В справі заснування Української академії наук у Києві» на першому засіданні Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук у Києві, 9 липня 1918 р. // Вибрані наукові праці академіка В.І.Вернадського – Т. 1. Володимир Іванович Вернадський і Україна. – Книга 1. Науково-організаційна діяльність (1918–1921). – 2011. – С. 194–197.

18. Сохань П.С. М.С.Грушевський і АKADEMIYA / П.С.Сохань, В.І.Ульяновський, С.М.Кіржаєв. – К., 1993. – 321 с.

19. Статут Української академії наук у Києві. 26 листопада 1918 р. // Історія Академії наук України. 1918 – 1923. – С. 167–184.

Горбань Т.Ю. Украинская (Всеукраинская) академия наук в условиях государственно-политических трансформаций 1918 – 1923 гг.

На основе анализа документальных источников прослеживается статус УАН – ВУАН при различных политических режимах, находящихся у власти в обозначенный период. Речь, прежде всего, о границах самоуправления Академии, о поддержке или, наоборот, ограничении традиционных академических свобод со стороны государства. Подчеркивается, что государственное управление наукой, научной деятельностью, а соответственно и Академией наук не тождественно понятию «огосударствление» в отрицательном смысле. Исследование свидетельствует, что государственная власть, какой бы ни была ее общественно-политическая ориентация, не оставляла науку в стороне от своих интересов. И, наоборот, ученые, как субъекты научного творчества, не мыслили своей деятельности вне интересов государства, общества с его запросами. Обобщающий вывод сводится к следующему: вопреки трудностям объективного и субъективного характера, основатели Украинской академии наук заложили в основу ее концепции принципы, и поныне остающиеся жизнедеятельными.

Ключевые слова: Академия, власть, закон, наука, политика, устав.

Gorban T.Y. Ukrainian (All-Ukrainian) Academy of Sciences in terms of state and political transformations in 1918 – 1923.

On a basis of analysis of documentary sources it is traced the status of the Ukrainian Academy of Science – All-Ukrainian Academy of Science under different political regimes that were in power within the given period. Frist of all, it is about the limits of self-governance of the Academy, about support, or vice versa, the restrictions of traditional academic freedoms by the government. Here it is noted that the state administration of science, scientific activities, and therefore of the Academy of Sciences is not identical with the concept of "governmentalisation" in negative terms. Research shows that the state government, whatever there is its social and political orientation, does not leave science out of its interests. And vice versa, scientists as subjects of scientific work did not imagine their activities out of the

interests of the state, society with its requests. General conclusion is next: despite difficulties of objective and subjective character, founders of the Ukrainian Academy of Sciences laid in basis of its concept the principles that have still remained viable.

Key-words: *the Academy, government, law, science, politics, statute.*

УДК 52.008:378.4(477.74–21): 929

Стратонов«1869/1938»

Грушицька І. Б.

ЖИТТЯ ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ПАСАЖИРА «ФІЛОСОФСЬКОГО ПАРОПЛАВУ», АСТРОНОМА В. В. СТРАТОНОВА (1869 – 1938)

У статті розглянуто основні етапи життя, наукової, науково-організаційної та педагогічної діяльності випускника Новоросійського університету, учня професора О. К. Кононовича, астронома В. В. Стратонова. 1922 року В. В. Стратонов був депортований з Росії на так званому «філософському пароплаві». Опинившись, не за власної волі у вигнанні, вчений відразу ж включився в бурхливе і нелегке життя емігрантів. Він брав активну участь у громадській роботі, читав лекції з астрономії у вищих навчальних закладах, видавав підручники та науково-популярні книги з астрономії, чим сприяв популяризації астрономічної науки за кордоном.

Ключові слова: *астрономія, астрофізика, В. В. Стратонов, Новоросійський університет, астрономічна обсерваторія, дослідження, «філософський пароплав», еміграція.*

Одним із ключових завдань сучасної історії науки й техніки є висвітлення доробку вітчизняних учених і наукових шкіл у різних галузях науки. У контексті розвитку астрономії в Новоросійському університеті останньої чверті XIX – поч. XX ст. предметом досліджень переважної більшості наукових праць виступала наукова та організаційна діяльність директора астрономічної обсерваторії Новоросійського університету 1881–1910 років О. К. Кононовича [1–3]. Життя та наукова діяльність його учнів – відомих астрономів, що здобули визнання здебільшого поза межами своєї *alma mater*, зокрема, В. В. Стратонова, висвітлена фрагментарно [1; 4] й потребує додаткового дослідження.

Актуальність дослідження зумовлена, насамперед, необхідністю всебічного, повного, максимально об'єктивного висвітлення наукової біографії В. В. Стратонова та відсутністю в історії вітчизняної науки й техніки спеціального системного дослідження з цього питання.

Метою статті є окреслення основних етапів життя та діяльності В. В. Стратонова, висвітлення питання депортації вченого з Росії та продовження ним наукової діяльності за кордоном.

Історіографія. Історично склалося так, що світових висот своєї наукової творчості багато вітчизняних вчених досягли за кордоном. Причинами такого звичайного для України явища наукового життя часів Російської імперії дослідники вважають, перш за все, відсутність власної державності,